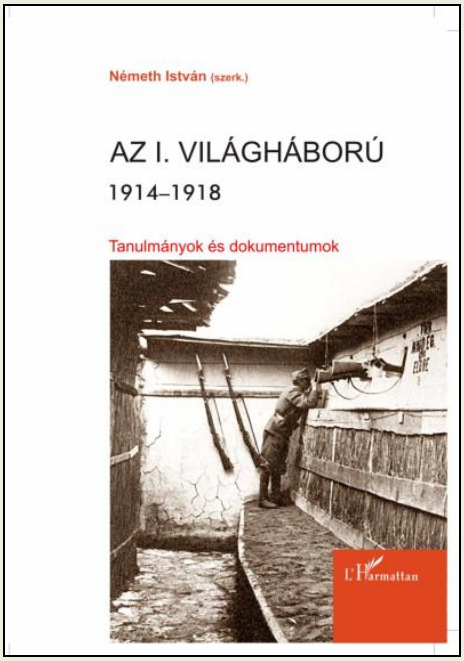
Urbán Judit
Az első világháború – új megközelítésben

Németh István (szerk.): Az I. világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok

1914. július végén a négy nagyhatalom (a Német Birodalom, Ausztria–Magyarország, Franciaország és Oroszország) – különböző gyarló megfontolásból – tudatosan vállalta az európai háborút, s valamennyien felelősek voltak a kirobbantásában. Létfontosságú érdekeik kölcsönösen kizárták egymást – ez vezetett az általános háborúhoz.

A Monarchia úgy érezte, hogy a délszláv ambíciók miatt puszta léte forog kockán. Szentpéterváron attól tartottak, hogy Oroszország nagyhatalmi státusza válik komolytalanná, ha nem reagálnak Szerbia megtámadására. De szemet vetettek Konstantinápolyra és a török tengerszorosokra is. Németország úgy vélte, ki kell törnie az antant „bekerítéséből", s az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalmi pozíciójának megőrzése számára is létkérdés, amit az antant veszélyeztetett. Poincaré Franciaország biztonságát hozta fel indoknak az oroszokkal való szövetségkötésre. A háborúból Nagy-Britannia sem maradhatott ki, hiszen Európa hatalmi egyensúlya, azaz saját biztonsága forgott veszélyben.

A két szemben álló szövetségi rendszer (központi hatalmak és az antant) elsődleges célja nem kisebb-nagyobb területi gyarapodás, hanem az ellenfél szétzúzása volt. A tömeghadseregek katonai mozgósításának új logikája pedig a háború világméretűvé szélesedéséhez vezetett.

A 20. század „őskatasztrófája" hallatlan áldozatot követelő, s mély változásokat kiváltó esemény volt. Megrázkódtatta és lerombolta a civilizált világ egy részét; összesen 20 millió halottat, 21 millió sebesültet és rokkantat eredményezett. A korábbi Európa politikailag, gazdaságilag és kulturálisan összeomlott.

Európa – s talán a világtörténelem – alakulására azonban legnagyobb hatással az első világháborúból kinövő és hatalomra jutott totális ideológiák és mozgalmaik hatottak: a bolsevizmus (1917), a fasizmus (1922) és a nemzetiszocializmus (1933), amelyek a világtörténelem legnagyobb emberáldozatával járó második világháborúba sodorták a népeket.

***

A szerkesztő, Németh István és szerzőtársai kötetükben a 20. század „őskatasztrófáját", az első világháború számos, Magyarországon még kibeszéletlen kérdését vetették fel és válaszolták meg. Új szemléletű, ideológiai korlátoktól megszabadított tanulmányaikban saját és a legújabb nemzetközi kutatások eredményeit ötvözték. Nem az első világháború történeti monográfiáját készítették el, hanem az eddig elhallgatott, vagy meghamisított esemé-

nyeket és magyarázatukat igyekeztek korrigálni. Eközben komplett egészet kínálnak: a központi hatalmak, az antant hatalmak és a perifériák legfontosabb eseményeit és kérdéseit, majd a Párizs-környéki békekonferenciák (1919–1920) határozatait és következményeit tárgyalják, illetve a háborús felelősség kérdését járják körül.

Az első világháború, a 20. század „őskatasztrófája" (George F. Kennan) váratlan, hallatlan áldozatot követelő, s mély változásokat kiváltó esemény volt. A háború ugyan nem váratlanul robbant ki; több fejleménye hozzávetőlegesen már 1880-tól érlelődött, s vezetett 1914. július–augusztusához. Az 1870–1871. évi porosz–francia háború után többször válságos helyzet alakult ki, de az európai államok tapasztalt diplomatái mindaddig megtalálták a kompromisszumos megoldásokat. Így történt 1878-ban, amikor megállapodásra jutottak a Balkán felosztásában, 1884-ben Afrika felosztásában a berlini Kongó-konferencián, 1898-ban, amikor Anglia és Franciaország lezárta afrikai konkurencia-harcát, majd az 1904. évi antant-szerződésben pedig még közelebb kerültek egymáshoz. 1907-ben Anglia és Oroszország jutott egyetértésre Afganisztán és Perzsia ügyében.

E gyakorlat folytatása lehetséges lett volna, de a hatalmaknak elegük lett az állandó kompromisszumok kereséséből, amelyek nem fizetődtek ki, kiváltképpen akkor, amikor a kölcsönös fenyegetések a tengeri és szárazföldi fegyverkezés fokozásával növekedtek, s nagyhatalmi érdekeik egyre látványosabban ütköztek egymással. Főleg a legfiatalabb nagyhatalom, a Német Birodalom jelentett növekvő fenyegetést gazdasági hatalmával és fegyverkezésével, de szenvedett el egyúttal mind több kudarcot is a nemzetközi kompromisszumok révén, s érezte magát mindinkább fenyegetve; ezért „Közép-Európa bekerítésével" vádolta az antant országokat. Emiatt az európai nagyhatalmi rendszer két táborra szakadt: az egyik oldalon Oroszország, Franciaország és Anglia, a másikon pedig Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország állt. Utóbbi ugyan ambivalens magatartást tanúsított, s 1915-ben az ellenséges táborhoz csatlakozott. A legtöbb egyéb kapcsolat nem jelentett szilárd szövetséget, ilyenné csak közvetlenül a háború kitörése előtt kovácsolódott.

A válság, amelyet már nem lehetett többé békés eszközökkel megoldani, 1908-ban a Balkánon kezdődött, az ottani kisállamok hatalmi harcaival a visszaszoruló Törökország ellen. A nagyhatalmak közül ebben közvetlenül Ausztria–Magyarország és Oroszország vett részt. A többiek 1909 és 1913 között még gondoskodtak a békéről, de 1914-ben már nem tették ugyanezt. Jóllehet hetekkel korábban még határozottan elutasították a háborút, most a béke megőrzését egy állam sem érezte olyan sürgetőnek, hogy azért hatalom- és presztízsveszteséget szenvedjen el. A két szemben álló szövetségi rendszer elsődleges célja nem kisebb-nagyobb területi gyarapodás volt, hanem az ellenfél szétzúzása.

***

A központi hatalmakról szóló blokkban tíz tanulmány található, amelyek között Németh István a háborúzó felek nagyhatalmi hadicéljaival, Németország fellázítási politikájával, valamint a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország Közép-Európa-politikájával foglalkozik. A 20. század elején a Német Birodalom balkáni és közelkeleti érdekeinek érvényesítése során összeütközésbe került Oroszországgal, Nagy-Britanniával, s Franciaország gazdasági konkurense kívánt lenni a térségben. A flottaépítés mellett a német „világpolitika" legfontosabb presztízs-programja a Bagdad-vasút építése lett.

A német kontinentális bázis kiterjesztésében – mutat rá a szerző – Ausztria–Magyarország előrenyúló területi bázisként a legnagyobb átmenő országgá, hatalompolitikai és stratégiai jelentőségre tett szert. Németországnak mindenáron a maga oldalán kellett tartania Ausztria–Magyarországot, s így a Balkán sokrétű nacionalizmusának labirintusába került. A Németország által – közvetve vagy közvetlenül – ellenőrzött Berlin–Bagdad-vasút útjában egyedüli akadályként Szerbia állt, amely a délszláv mozgalom legaktívabb tényezője volt. Ráadásul a Balkán térségében az osztrák és orosz nagyhatalmi érdekek is mind hevesebben ütköztek, így háborújuk csak idő kérdése volt. 1908–1909 fordulóján ezt még sikerült megakadályozni, amikor Ausztria–Magyarország egyoldalúan bekebelezte az 1878 óta megszállt Bosznia-Hercegovinát.

II. Vilmos 1913 végén Leopold Berchtoldnál, a Monarchia külügyminiszterénél tett látogatásakor a német politikát teljesen az Oroszországgal fennálló ellentét tükrében kezelte. „Hosszútávon a háború Kelet és Nyugat között elkerülhetetlen" – mondta, s „a szlávok hegemóniáért folytatott vitájában olyan világtörténeti folyamatról van szó, amely a népvándorlások kategóriájába sorolandó…" Ezért Szerbiát teljesen a Monarchia alá kellene rendelni, vagy bekebelezni, mindegy hogyan. A létért folytatott, közelgő harcra való tekintettel biztosította az osztrák–magyar minisztert: „én Önök mögött állok és hajlandó vagyok kardot rántani, ha eljárásuk ezt igényli". „Minden, ami a bécsi külügyminisztériumból érkezik, számára (II. Vilmos) parancs" – írta a beszélgetésről készült feljegyzésre Berthold külügyminiszter.

Ha a Német Birodalom teljesíti Ausztria–Magyarország iránti szövetségesi kötelezettségét, s hadba lép Szerbia szövetségese, Oroszország ellen, akkor Franciaországgal kétfrontos háborúba keveredik. Erre az esetre szolgált Schlieffen vezérkari főnök 1905-ben kidolgozott, ugyan többször módosított hadműveleti terve, amely a Franciaország és Oroszország elleni kétfrontos háború elkerülhetetlenségéből indult ki. Alapgondolata Franciaország gyors katonai leverését célozta, amely a semleges Belgiumon való áthaladással, s így a francia erődítmények átkarolásával lehet sikeres. A terv szerint a francia hadsereg megsemmisítése után a német csapatokat a keleti fronton Oroszország ellen vetnék be. Addig csak gyenge német és osztrák–magyar csapatok védenék a keleti német határokat, jóllehet orosz részről kezdettől számszerű fölénnyel számoltak.

A belga semlegesség megsértése a német várakozásoknak megfelelően Nagy-Britannia hadba lépését váltaná ki Franciaország oldalán. A kalandorságba hajló terv tehát azzal számolt, hogy a Német Birodalom előreláthatólag három nagyhatalommal keveredik egyidejűleg háborúba. Az így kialakult erőviszonyok azonban eleve kétségessé tették a német győzelmet.

Németh István harmadik cikke Németország fellázítási politikájával foglalkozik, amelynek legsikeresebb – sőt a későbbiekre nézve talán legsúlyosabb – következménye a Lenin-csoport 1917. áprilisi hazaszállítása volt Svájcból Németországon keresztül. Miközben 1914 késő nyarán a német hadseregek Franciaországban lendületből próbálkoztak az ellenséges állások lerohanásával, a birodalmi kormány a vezérkarral együttműködve egy nagy ívű forradalmasítási programot készített elő a brit impérium és a cári birodalom ellen. (Megjegyzendő: a „nemzetiségi fegyvert" az antant részéről is alkalmazták; elég csak az Osztrák–Magyar Monarchia sorsára emlékeztetnünk.) Törekvéseik azonban csak Oroszországban jártak közvetlen sikerrel; Lenin hazavitele világtörténeti események láncolatát indították el. Akcióik

már közvetlenül a háború elején megindultak, s a stratégiai hadviselés eszközei voltak: lassítaniuk kellett az orosz felvonulást a keleti német határon, az orosz katonaság egyes részeit belső nyugtalanságokkal lekötni, az angol csapatok egyes részeit a tengerentúlra irányítani a lázongások leverésére, Franciaországnak pedig megnehezíteni gyarmati csapatok toborzását.

Kocsis András tanulmánya az Osztrák–Magyar Monarchia helyzetét elemzi az világháború első két évében. A mozgósításkor behívottakkal együtt itt a katonai létszám 90 000 tisztre és 3,26 millió katonára emelkedett, amelybe minden hátországbeli alakulat, és a még kiképzetlen katona is beleértendő. A tábori haderő élelmezési létszáma 1,8 és 2 millió fő között mozgott. A világháború kitörésekor így a Monarchia 51,39 millió fős összlakosságának 6,5%-át mozgósította.

A déli front hadműveletei 1914. augusztus 12-én kezdődtek, amikor a Monarchia csapatai megindították az első, Szerbia elleni támadásukat. Az offenzíva azonban a Monarchia katonai és civil közvéleménye által lenézett szerb hadsereg szívós ellenállása nyomán néhány nap alatt összeomlott. A hadjárat augusztus 23-án ott fejeződött be, ahonnan kiindult, a Monarchia határain. Alig ért véget az első osztrák–magyar támadás Szerbia ellen, a keleti hadszíntéren is megkezdődtek az orosz hadsereggel vívott küzdelmek. Néhány kezdeti siker után azonban a k. u. k. csapatok hadműveletei itt is elakadtak, és a mindinkább túlerőbe kerülő orosz haderővel szemben védekezésre kényszerültek. A keleti front déli szárnyán az orosz támadás szinte összeomlással fenyegette a Monarchia arcvonalát; ezt elkerülendő a k. u. k. hadvezetés 1914. szeptember 11-én elrendelte a visszavonulást. A galíciai küzdelmekben a Monarchia 322 000 embert veszített, ezért végleg le kellett mondani a küzdelem gyors befejezéséről; a hadviselő feleknek elhúzódó háborúra kellett berendezkedniük.

1915. május 2-án Gorlice falunál a szövetséges német és osztrák–magyar csapatok nagy áttörést hajtottak végre, s dinamikusan haladtak előre. Júniusban visszafoglalták Przemyślt, majd Lemberget is. Ez a hadjárat volt talán a központi hatalmak legnagyobb katonai sikere. Ausztria–Magyarország három hónap alatt mintegy 500 000 embert veszített halottakban, foglyokban és sebesültekben. Olaszország 1915. május 23-i hadüzenetével azonban megnyílt az Osztrák–Magyar Monarchia harmadik frontja is.

1915-ben a Monarchia Szerbia ellen még egy nagy támadó hadjáratot vezetett. Az offenzíva október 6-án kezdődött, s alig két hónap alatt a támadók egész Szerbiát megszállták. A szerb hadjárattal lezárultak az 1915. évi hadműveletek. Ez az év a központi hatalmak szempontjából többnyire sikeres volt, az orosz és a balkáni fronton mindenképpen. A gorlicei áttöréssel a Monarchia megmenekült a magyarországi orosz betöréstől, Szerbia elfoglalásával pedig a déli front terheitől. Ausztria–Magyarország ebben az évben komoly nyomás alól szabadult fel, s bár az olasz hadüzenettel új front nyílt számára, ahol az ellenség nyomasztó számbeli fölényben volt, mindez mégsem okozott olyan súlyos gondokat, mint egy évvel korábban az orosz szorítás.

Fiziker Róbert három tanulmányban foglalkozik Ausztria–Magyarország háborús helyzetével, különösképpen I. (IV.) Károly békekísérleteivel és a birodalom megmentése érdekében tett lépéseivel. Az új uralkodó közvetlen tárgyalások, puhatolózások és a semleges külföldön keresztül létrehozott kapcsolatok révén próbálta egyértelművé tenni a Monarchia békülékeny szándékait. Egy ideig kétségtelenül reménykedhetett abban, hogy az antanthatalmak nem kívánják Ausztria–

Magyarország felbomlását. Lloyd George angol miniszterelnök ezt erősítő nyilatkozata mellett az Egyesült Államok a németekkel fennálló hadiállapotot nem rögtön (csak 1917 decemberében) terjesztette ki a Monarchiára, másrészt úgy tűnt, a keleti front tehermentesítése után az ukrán gabonatartalékok segítségével biztosítható a lakosság ellátása.

1917. április közepén Károly – egy oldalas személyes levél kíséretében – megküldte II. Vilmosnak Czernin memorandumát. Károly pontosan látta a monarchiák bukásának lehetőségét: „Új ellenség ellen harcolunk, amely veszélyesebb, mint az antant: a nemzetközi forradalom ellen, amely az általános éhezésben találja meg legerősebb szövetségesét. Kérve kérlek, ne hunyj szemet e kérdés sorsfordító oldala felett és fontold meg, hogy a háború gyors befejezése – esetleg még súlyos áldozatok árán is – lehetőséget kínál arra, hogy sikerrel szembeszálljunk a készülő felforgató mozgalmakkal." Figyelmeztetése hatástalan maradt a német császárra. A német válasz „az idő lett legújabb szövetségesünk" jelszó jegyében azt hangsúlyozta, hogy a kimerült Anglia és Franciaország mellett a megbénult Oroszország a szétfoszlás jelet mutatja, az Egyesült Államok pedig belátható időn belül nem tud beavatkozni Európában. A porosz államrend szilárdságában bízva azt hangoztatták, hogy „éppen a mindenáron történő békekötés lenne végzetes, csupán a háború befejezése érdekében". A wilsoni pontok alapján fegyverszünetet és béketárgyalásokat kérő jegyzék, Károly október 16-i uralkodói manifesztuma és a fegyverszünet aláírása már egy haláltusáját vívó, szétesett birodalom látszatlépései voltak csupán.

Az antant hatalmak blokkjában tudományos újdonság Szabó Viktor írása Oroszország világháborús hadicéljairól. Az Oszmán Birodalomhoz fűződő közvetlen orosz érdekek már korábban közismertek voltak: egyrészt török-Örményországra irányultak, főleg azonban Konstantinápolyra és a Törökországhoz tartozó tengerszorosokra (Boszporusz és a Dardanellák). Az oroszok a háború előestéjén nemcsak stratégiai és gazdasági érdekeltségeiket látták veszélyeztetve, hanem Konstantinápoly és a tengerszorosok sorsát is, amelyek megszerzését a lakosság széles rétegei támogattak. Vallási szempontból pedig szent kötelességüknek tűnt, hogy az ortodox, görög-keleti keresztény vallás anyavárosát kivegyék az iszlám kezéből és keresztet állítsanak a Hagia Sophia tetejére; nemzeti perspektívából pedig nélkülözhetetlennek, hogy Oroszország maga őrizze a „saját háza kulcsát". Ezért 1913 végén Szentpétervároni érzékenyen reagáltak a hírre, hogy Otto Liman von Sanders német tábornok veszi át a török csapatok főparancsnokságát Konstantinápolyban és környékén. Szazonov orosz külügyminiszter szerint „ha a földgolyón lenne egy pont, amelyre féltékeny figyelmünk összpontosul, az Konstantinápoly lenne." Az orosz külpolitikai irányvétel vitáiban II. Miklós cár a legveszélyesebbnek azt tartotta, hogy a német diplomácia Konstantinápolyban olyan pozícióra törekszik, amely teljesen bezárná Oroszországot a Fekete-tengerre. Ezt minden eszközzel meg kell akadályozni, „még akkor is, ha a háború az egyetlen alternatíva."

Ausztria–Magyarország Szerbiához intézett ultimátumának nyilvánosságra kerülésével a helyzet egy csapásra megváltozott. A rendszerellenes tüntetések helyébe a Szerbia és a cári rendszer melletti szolidaritási nyilatkozatok léptek. A háború és a béke kérdésében a cár döntött, aki 1914. július 25-ére minisztertanácsot hívott össze a kérdés megvitatására. Az ülésen kialakult többségi vélemény szerint a jelenlegi helyzetben – katonai és gazdasági oldalát tekintve – jobb lenne elkerülni a há-

borút, de Oroszország nagyhatalmi státusza miatt nem engedheti meg Szerbia bukását. Ha most visszariadna a központi hatalmaktól, azok felbátorodva még erőteljesebben fordulnának a cári birodalom érdekei ellen. Szazonov külügyminiszter zsarolással felérően azt jósolta: ha Oroszország vonakodik segítséget nyújtani Szerbiának, akkor a lakosság csalódottsága veszélybe sodorhatja a dinasztiát. Miután a hadügyminiszter megerősítette, hogy „Oroszország a fegyveres összecsapásra minden korábbinál jobban fel van készülve," a cár kimondta: „Szerbia támogatása nélkülözhetetlen, még akkor is, ha be kell jelenteni a mozgósítást és meg kell kezdeni a háborús cselekményeket."

Az orosz hadicélok között Szazonov Ausztria–Magyarország három monarchiára (Ausztria, Magyarország, Cseh és Morva) bontását képzelte el, később pontosítandó határokkal. Az orosz kormány jól kalkulált és francia köszönetet kapott azért, hogy jelezte: nemcsak Elzász-Lotaringia visszaszerzésével, de a rajnai francia határral is egyetért.

A cári kormány 1915–1916 során arra törekedett, hogy a számára megoldhatatlan problémát a tömegek nemzeti érzésére való hivatkozással semlegesítse. A hadicélokat illetően pedig 1916 márciusában az orosz kormány hangsúlyozottan defenzív, hajlíthatatlan magatartást tanúsítva arra utasította külügyminiszterét, hogy a szövetségesekkel való kapcsolatban a háború alatt kötött politikai egyezmények „megingathatatlanságát" képviselje, amelyeket „nem lehet revízió alá vonni."

Szabó Viktor másutt, a háborús felelősségről írt historiográfiai áttekintésében Sean McMeekin könyvére (*The Russian Origins of the First World War.* Cambridge, Belknap Press, 2011.) hivatkozva kifejti: a szerző orosz levéltári kutatásai nyomán több fontos ponton hitelteleníti Szazonov emlékiratait. McMeekin szerint nem csak Németország és Ausztria–Magyarország voltak militarista államok, de az antant hatalmak is (elsősorban Oroszország). A Szazonov irányította orosz külügyminisztérium tudatosan rángatta Európát egy nagy háborúba a kellő időben megindított mozgósítással, amely azonban nem lehetett olyan titkos, hogy a németek ne szerezzenek róla tudomást és ne érje őket kihívásként a Schlieffen-tervvel kényszerpályán mozgó németeket. Ez aztán dominóként hozta magával a további mozgósításokat és a kataklizmát.

Szintén izgalmas olvasmányt kínál Kecskés D. Gusztáv tanulmánya a francia Kelet-Közép-Európa politika változásának folyamatáról, amely négy fő szakaszra osztható: az előkészület időszaka 1916. januártól 1917 novemberéig a nagy fordulat 1917. november–decemberben; 1918. január–október között az átmeneti bizonytalankodások ellenére az új paradigma megszilárdult; 1918. október–novemberben pedig véglegessé vált.

1918 tavaszának válságos helyzetében – amikor Oroszország, mint szövetséges végképp kiesett, a központi hatalmak egysége látszólag tovább erősödött, miközben a nyugati front megsegítésére várt amerikai csapatok tömegesen még nem érkeztek Franciaországba – a francia kormány minden szóba jöhető tartalékot – köztük a „nemzetiségi fegyvert" is – igyekezett bevetni. Franciaország egyértelműen támogatta a Monarchia ún. elnyomott nemzeteinek 1918. április 8–10-én Rómában tartott kongresszusát, amelynek résztvevői a közös elnyomó elleni küzdelemre szólítottak fel, s a francia kormány egyetértett a kongresszus határozataival. Sőt maga Clemenceau is megjelent a nemzetek képviselői előtt, és elítélte a Monarchiát. Röviddel később Beneš azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy ismerje el Csehszlovákia függetlenségét.

1918 májusában a francia miniszterelnök egy nyilatkozatában szükségesnek nevezte az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzását. Június 29-én a francia, augusztusban az angol, szeptemberben pedig az amerikai vezetés ismerte el hivatalosan a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, mint de facto kormányt.

A francia Kelet-Közép-Európa politikában az orosz szövetséges 1917. novemberi kiesésével kezdődött paradigmaváltás 1918. október–novemberben vált mintegy két évtizedre véglegessé. A Németországgal szemben Keleten kiépítendő védelem legfontosabb erősségének a megnövelt Lengyelországot szánták. A lengyel állam azonban önmagában nem tűnt elegendő ellensúlynak, és a Habsburg Monarchia feldarabolásával keletkezett, illetve megnagyobbított további országok bekapcsolását tervezték a németellenes szövetségbe. Berthelot 1918. május 25-i feljegyzésében a Cseh- és Morvaországból, osztrák Sziléziából és Szlovákiából összeállított Csehszlovákiát tekintette a németellenes övezet csomópontjának, s így a háború után kialakuló új Közép-Európa Franciaország számára legfontosabb államának, amely Jugoszláviára, Olaszországra, Lengyelországra és Romániára támaszkodna.

Horváth Jenő Olaszország kezdeti semlegességének körülményeit elemzi nagy ívű tanulmányában, gyaníthatóan elsőként a magyar történeti irodalomban. Az olasz kormány az 1914. július 31-i ülésén tárgyalta meg a Szerbiának átnyújtott osztrák hadüzenet utáni helyzetet. San Giuliano külügyminiszter kifejtette, hogy Olaszországnak semlegesnek kell maradnia a küszöbön álló háborúban, legalább is annak első szakaszában. Ez nem jelenti azt – fejtegette –, hogy ki kellene lépnie a hármas szövetségből. Figyelmeztette minisztertársait: az ország lakossága nem szimpatizálna az Ausztria oldalán folyó háborúval; Szerbia oldalán várhatóan Oroszország, Franciaország, sőt Nagy-Britannia is hadba lép, s ha Olaszország Ausztria–Magyarország mellé állna, szembekerülne a Földközi-tengert uraló brit flottával, amely szinte bárhol támadhatna. Ezért Olaszország semlegességének kinyilvánítását javasolta, amit a katonai felkészületlenség is indokolt. Szerencsére – hangzott következtetése –, a hármas szövetségről szóló szerződés védelmi jellegű, és nem teszi kötelezővé az Ausztriával és Németországgal való közös fellépést.

Rövidesen pedig kidolgozta az antant oldalán történő hadba lépés feltételeit: (a) a négy hatalom (Franciaország, Nagy-Britannia, Oroszország, Olaszország) nem köt különbékét a Monarchiával vagy Németországgal; (b) az angol és a francia flotta az olasszal együtt az olasz hadba lépés után azonnal kiűzi az Adriai-tengerről az osztrák flottát és szétzúzza azt; (c) a háború győztes befejezését követően Olaszország megkapja Triesztet és Trentinót, egészen a Brenner-hágóig; (d) az Oszmán Birodalom összeomlása esetén Olaszországot illeti az Adria-zóna (minimum gazdasági koncesszió formájában); (e) Albániát fel lehet osztani Szerbia és Görögország között, de Valonának (stratégiai pozíciójából eredően) autonóm és nemzetközi városnak kell lennie; (f) Olaszország a háborús erőfeszítéseinek megfelelően részesedik a háborús kártérítésekből; (g) a háború után a négy győztes hatalom felügyeli a kialakított status quo megőrzését.

Az Olaszország háborúba lépéséről szóló londoni szerződést 1915. április 26-án 15 órakor írták alá. Ebben Olaszország kötelezte magát, hogy a rendelkezésére álló valamennyi eszköz felhasználásával háborúba lép Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország oldalán. Ennek fejében megkapja Dél-Tirolt a Brenner-hágóig, Triesztet, az egész isztriai-félszigetet és az isztriai szigeteket, Dalmáciát és a dalmáciai

szigeteket, Valonát. Ha az antanthatalmak úgy akarják, akkor Albánia középső része önálló államként megmarad, de az albán állam külképviseletét Olaszország fogja ellátni. Ez esetben Olaszország nem ellenzi Albánia északi és déli részének felosztását Montenegró, Szerbia és Görögország között. Olaszország beleegyezik, hogy Szerbia és Görögország egy keskeny sávval közös határt kapjon; Olaszország megkapja a Dodekanészosz-szigeteket; Törökország felosztása esetén Olaszország területeket kap ott, ahol már úgyis érdekeltségei vannak; Nagy-Britannia pedig 50 millió font kölcsönt nyújt Olaszországnak. Az egyezmény utolsó pontja szerint Olaszország hadba lépésének 1915. május 26-a előtt be kellett következnie.

Horváth Jenő az olasz fejlemények mérlegét megvonva kifejti, hogy 1915. április–májusában a semlegesség feladásával és a háborúba lépéssel az olasz király, a kormány és a parlament letért az ország érdekeinek és háború perspektíváinak pontos felmérése alapján álló döntéshozatalról. Az olasz liberálisok a nacionalizmus befolyása hatása alá kerültek. A politikai osztály elitjében a türelmetlenség és mohóság héttérbe szorította Cavour türelemre és óvatosságra intő hagyatékát. Igaz, a világháború végén Olaszország képviselői majd a győztes nagyhatalmak oldalán ülhettek a béketárgyalások asztalához, azonban három és fél éves háború és 650 000 olasz katona halála után. A háborúba lépéssel nemcsak a „belle époque” ért véget Olaszország történetében, hanem a liberális erők és eszmék, a liberális demokrácia is összeomlott. Olyan válság alakult ki, amely utat nyitott az újfajta, szélsőséges nacionalizmus, a fasizmus korszaka felé.

Tóth Péter András az Amerikai Egyesült Államok első világháborús részvételéről és Európa-politikájáról írt színvonalas tanulmányt. Az amerikai elnök Németországgal kapcsolatos tervei lényegében 1917-ben véglegessé váltak – írja. Már a hadüzenet után nem sokkal világossá tette, hogy annak feltétel nélküli megadásáig kell folytatni a harcot. Ezzel magyarázható, hogy XV. Benedek pápa 1917. augusztusi békejavaslatára is nemleges választ adott, mondván, hogy a háború előtti helyzet visszaállítása csak Németországnak kedvezne. Wilson ugyanakkor elvetette azokat a brit és francia javaslatokat, amelyek Németországot megszállási övezetekre osztását tervezték. Október 24-i válaszában azonban nyomatékosította, hogy a császári Németországgal nem hajlandó tárgyalni.

Oroszországban 1917-ben két nagy horderejű változás ment végbe: februárban a cárizmus bukását jelentő polgári forradalom, majd novemberben a bolsevik hatalomátvétel. Wilson 1917 elején még nem tulajdonított nagy jelentőséget a változásnak. Egyedül az új orosz kormány háborúban maradását tartotta fontosnak, ettől tette függővé a pénzügyi segítséget is. A novemberi államcsíny után értékelte fel a korábbi rendszert, mivel a bolsevikok néhány héttel hatalomra kerülésük után béketárgyalásokat kezdtek Németországgal. 1918 nyarán amerikai csapatokkal is támogatta a bolsevikok ellen küzdő intervenciós hadakat.

Az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatosan nem volt ilyen egyértelmű a helyzet. 1917 decemberében beállt a hadiállapot a két nagyhatalom között. Wilson több alkalommal is „német vazallusnak” titulálta a Monarchiát, de a tizennégy pontról szóló beszédében óvatosabban fogalmazott: itt csak a nemzetiségek autonóm fejlődéséről esett szó. Ekkor már azonban az elnök munkatársai közül többen is az államszövetség feldarabolását javasolták. Ebben különösen Robert Lansing külügyminiszter és Charles J. Vopicka, Washington bukaresti (a román főváros eleste után

Iaşiba települt át) és szófiai nagykövete jártak az élen. Az elnök csak 1918 nyarán határozta el, hogy támogatja a Monarchiából kiválni szándékozó nemzetiségeket. 1918 őszére már csak államalkotási terveik hivatalos jóváhagyása maradt. Október 18-án elismerte a cseh–szlovák és a délszláv igényeket, majd november 5-én Románia Erdélyre vonatkozó igényét is.

Az 1918. novemberi fegyverszünet idejére az amerikai Európa-tervek tehát végleges formát öltöttek: egy demokratikus és demilitarizált Németország, egy független Lengyelország és az Osztrák–Magyar Monarchia romjain létrejött kisállamok (valamennyien a későbbi Népszövetség tagjaként) hivatottak Európa békéjét biztosítani.

A perifériák blokkban Búr Gábor–Németh István Afrika, Egedy Gergely Ausztrália szerepéről és a Gallipoli-félszigetért folyó küzdelemről, Németh István a kínai Csiaocsouért folyó harcról és a csendes-óceáni német akciókról írt színes történeteket.

A Párizs-környéki békekonferenciák (1919–1920) blokkban szintén a szerkesztő tanulmányait olvashatjuk *Versailles – a diktált béke (1919) és Európa újjárendezése a Párizs-környéki békekonferenciákon (1919–1920)* címmel.

Rendkívül érdekes és újdonság *A háborús felelősség kérdése* blokk, amelynek első tanulmányában Szabó Viktor megállapítja, hogy a háborús felelősség kérdése csak az első világégést követően vált politikailag akut problémává. Elsőként a weimari köztársaságban kezdődött nyilvános vita a háborús felelősségről, amely aztán a háborúban részt vett többi országban is megindult. Többek között annak folytán, hogy az anyagi és emberi veszteség messze felülmúlta a korábbi háborúkét, és a nemzetközi egyezmények – mint például a hágai, amely elsősorban a hadviselés normáira vonatkozott – nagyjából hatástalanok maradtak.

Miután az 1914 nyarán kirobbant konfliktus világháborúvá szélesedett, a háborús kormányok propagandájukban igyekeztek elhárítani magukról a felelősséget. Megkezdődött egyfajta kölcsönös egymásra mutogatás. Ennek középpontjában az állt, melyik ország mozgósította előbb hadseregét, illetve, az egyes politikai eliteknek milyen érdeke fűződött a háború kirobbantásához.

A weimari köztársaság vezetői felismerték, hogy a versailles-i szerződés enyhítéséhez felül kell vizsgálni a központi hatalmak kizárólagos felelősségét. Ez a célkitűzés mintegy nemzeti prioritássá lépett elő. De a legtöbb politikus hevesen ellenezte a német háborús felelősség elismerését, amelyet hazugságnak tartottak. Ehhez az álláspontho az 1918 utáni években Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD) is csatlakozott.

A versailles-i békeszerződés (illetve annak elutasítása) a politikában és a történetírásban egyaránt meghatározta a két világháború közötti német szemléletet. A háborús felelősség kérdése kapcsán különösen a békeszerződés 231. cikkelyt sérelmezték, amelyben Németországnak el kellett ismernie, hogy ő a felelős ellenfelei minden káráért, erkölcsileg pedig a háború kirobbantásáért. Így a weimari köztársaságban a történetírás nem csak a történelmi, hanem a politikai vita színterévé is vált. Ezen viták középpontjában mindenekelőtt a háborús felelősség kérdése állt. A háború után a jobboldal hírhedt „tőrdöfés legendájához” azonnal társult a másik, az ún. „háborús ártatlansági legenda, amelyhez csatlakoztak a liberális pártok és baloldali képviselők is. Utóbbi egyfajta érzelmi kapcsot is jelentett az eltérő politikai és társadalmi erők között. Így a versailles-i szerződés elutasítása a német

társadalom összefogásának egyetlen érzelmileg hatékony eszköze volt.

A náci rendszer 1940 nyarán a Belgium és Franciaország felett aratott győzelmet az első világháború tényleges befejezéseként ünnepelte; ősszel a Verdunnél és a Langermarck-i katonai temetőnél tartott megemlékezések az első világháború végét szimbolizálták.

A francia kormány az első világháború alatt, majd 1919-ben is a háborús felelősséget kizárólagosan a német és osztrák–magyar vezetőkre hárította. Ezzel a nemzetközi és a francia közvélemény számára nemcsak a jóvátétel nagyságát és súlyosságát kívánták megindokolni, hanem demonstratívan kinyilvánították a központi hatalmak (elsősorban az ősellenség Németország) politikai és erkölcsi bűnösségét. Csak 1993-ban írt Mark B. Hayne a francia vezetők háborús felelősségéről, mindenekelőtt Poincaré és kormányát illetően, amely a Schlieffen-terv meghiúsítására gyors orosz mozgósítást sürgetett. Hasonló következtetésre jutott 2009-ben Stefan Schmidt is a párizsi archívumban végzett kutatásai során.

Nagy-Britanniában 1955-ig a háborús felelősségről szóló vita a németek kizárólagos felelőssége és a valamennyi hatalmat érintő háborús felelősség, illetve ártatlanság között ingadozott. A változó történelemszemléletet nagyban befolyásolta a Németországgal szembeni aktuális politika alakulása.

Az 1990-es évektől azonban jóval differenciáltabb vélemények születettek. John Keegan hadtörténész az első világháborút nem a hatalmak szándékos cselekedetének, hanem a szövetségek végzetes hibájának látta: „Az első világháború egy tragikus és szükségtelen konfliktus volt. Szükségtelen volt, mert az események láncolatát, amely a háború kitöréséhez vezetett, az alatt az öthetes időszak alatt, amely megelőzte az első fegyveres összecsapást, még bármikor meg lehetett volna állítani.” A skót hadtörténész, Hew Strachan a Németország és Anglia gazdasági konkurenciáját hangsúlyozta, amely Németország szövetségi politikájához és ennek következtében külpolitikai elszigetelődéséhez vezetett: „A számbeli hátrány és a földrajzi fekvés azt jelentette, hogy háború esetén Németország nem tudott csak egyszerűen védekező fél maradni. Határozottan kellett fellépnie és támadnia, [...] A saját szövetség öncélú megóvása és az ellenséges szövetség összetörése fontosabb volt, mint a béke megőrzése. Ezért 1914-ben egy állam sem jobban felelős a többinél.”

Tóth Péter András az egykori német államtitkár és hadtörténész, Hans Delbrück – nálunk mindezidáig teljesen ismeretlen – munkásságát vizsgálta, aki már az első világháború kitörése után néhány hónappal közreadta a háborús felelősséggel kapcsolatos első írásait. Logikusan felépülő munkamódszere kezdetben a nagyhatalmi erőviszonyokat helyezte a középpontba. A szembenálló nagyhatalmi csoportosulásokat illetően rámutatott arra, hogy az antant katonai és demográfiai vonatkozásban egyaránt jelentős fölényben volt. Figyelemre méltóak voltak a német militarizmus cáfolatának okfejtései. Rámutatott, hogy a szárazföldi haderőt tekintve Oroszország és Franciaország egyaránt megelőzte Németországot. Amíg Németországban a hadsereg békelétszáma a lakosság alig több mint egy százalékát adta, ez a szám Franciaország esetében 2,17% volt. Oroszország szintén egy százalék körüli értékkel rendelkezett, de lakossága lényegesen nagyobb volt Németországénál. Franciaország adata a leginkább szembetűnő, mivel világosan látszik, hogy Németországénál nagyobb hadseregét lakosságának jóval nagyobb arányú kiképzésével és fegyverben tartásával tudta fenntartani. (Németország lakossága 68 millió fő volt, szemben

Franciaország 39 milliós lélekszámával.) Ehhez járult még az orosz hadsereg Németországénál nagyobb és évről évre gyorsabb ütemben növekvő békelétszáma, amellyel a német katonapolitika irányítói nem vehették fel a versenyt, igaz, Delbrück szerint ilyen irányú szándék nem is volt. Végkövetkeztetése szerint Németország és a központi hatalmak a fennálló erőviszonyok mellett eleve nem gondolhattak az antant elleni támadó hadműveletekre.

Ha a német hadsereg az összlakosság számához viszonyítva a harmadik helyen állt, akkor miért nevezték militaristának Németországot? Delbrück azt állapította meg, hogy Oroszország és Franciaország katonapolitikája merítette ki a militarizmus fogalmát, mivel céljuk tartósan a német hadsereg nagymérvű meghaladása volt; az egyre növekvő különbség csökkentésére Németország nem tett kísérletet. E megállapításától Delbrück a háború befejezését követő időszakban sem tért el jelentősen.

Delbrück Franciaország esetében Poincaré felelősségét állapította meg. Szerinte a francia elnök az antanthatalmak katonai fölényének ismeretében a központi hatalmak ellen indítandó esetleges háború feltétlen sikeréről biztosította Oroszországot. Az antant számára sokkal kedvezőbb erőviszonyok (5 070 000 fő 3 358 000 ellenében) lépéskényszerbe hozták a központi hatalmakat, elsősorban Németországot. A haditengerészet terén sem volt kedvezőbb a helyzet, s Delbrück szerint a fenti erőviszonyok akadályozták leginkább Németországot a hódító háborúban.

A militarizmust eszmetörténeti szempontból is vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy Oroszország és Franciaország egyaránt kitermelte a maga militaristáit, akik a katonapolitika alakulásában és a közvélemény formálásában is jelentős szerepet játszottak. Végkövetkeztetése szerint Németországot és katonapolitikáját nem lehet egyoldalúan militaristának nevezni, mivel haderejüket és hadicéljaikat ismerve a századelő Európájában több nagyhatalom is – alkotmányos berendezkedéstől függetlenül – kiérdemelhette volna e jelzőt.

Delbrück értelmezése szerint a szerb hadjárat és azt követő orosz mozgósítás nagy jelentőségű volt. Kiemelte, hogy a központi hatalmak nem mozgósítottak az antant ellen, de előbbiek földrajzi helyzetéből adódóan az nem is jelentett volna veszélyt számukra. Az orosz mozgósításra éppen az ellenkezője volt érvényes: Oroszország teljes mozgósításával háborúra, még pontosabban nyugati irányú támadó védekezésre kényszerítette Németországot. A teljes orosz mozgósítást nem lehetett indokolni a Szerbia ellen irányuló osztrák–magyar (részleges) mozgósítással; tehát az elhibázott volt, túlreagálta a helyzetet. Delbrück szerint antant körökben tisztában voltak a teljes orosz mozgósítás jelentőségével (t.i. hogy az lépéskényszert jelent Németország számára), de ennek ellenére kísérletet sem tettek, hogy meggyőzzék Oroszországot annak elvetéséről. A teljes orosz mozgósítást követően Németország a francia–orosz szövetség miatt nem tehette meg, hogy teljes erejét az orosz haderő feltartóztatására összpontosítsa, hanem a nyugati hadszíntéren kellett semlegesíteni a francia hadsereget. Ehhez nyugaton kellett támadó hadműveleteket indítani.

Belgium semlegességének megsértése is ezzel függött össze: Németországnak a lehető legjobb pozíciót kellett megszereznie a nyugati hadszíntéren ahhoz, hogy sikerrel szállhasson szembe az orosz haderővel, ugyanakkor nyugat felől se legyen veszélynek kitéve. Delbrück helytelenítette Belgium lerohanását és súlyos hibának nevezte, ugyanakkor kiemelte, hogy azt a Németország számára fennálló vészhelyzet

(az orosz teljes mozgósítás és a Németország számára kedvezőtlen erőviszonyok) kényszerítette ki és jogi értelemben nem is lehet igazolni.

Delbrück kései munkásságában jelentős helyet foglalt el Szerbia sorsa. Megítélése szerint Oroszország a nagyszerb állam megvalósításához, valamint azt elősegítő propagandamunkához egyaránt jelentős és folyamatos anyagi és erkölcsi támogatást nyújtott. E segítség miatt megkérdőjelezte az önálló szerb diplomácia létét is, ezért külpolitikai vonatkozásban több alkalommal is szatelit-államnak nevezte Szerbiát. Ezzel függött össze azon megállapítása, miszerint „nincs helytelenebb azt gondolni, hogy ha Ausztria–Magyarország más politikát folytatott volna Szerbia ellen, akkor a háborút el lehetett volna kerülni." Kiemelte, hogy a szerbeknek kevesebb, mint fele élt Szerbiában, jelentős részük az államszövetség területén lakott. Valamennyi szerb egy hazában történő egyesítése tehát kizárólag a Monarchia kárára történhetett. Úgy fogalmazott, hogy a szerb propaganda és a nagyszerb eszme nem csupán a Monarchia nagyhatalmi státuszát, hanem egyenesen a létét veszélyeztette, s vészhelyzet jelentett a Monarchia számára. Akik tehát az osztrák–magyar ellenlépéseket bírálták, azok nem csupán a nagyhatalmi politika, hanem az önvédelem jogát tagadták meg az államszövetségtől.

Szerbia ugyanakkor nem tartozott Oroszország közvetlen érdekszférájába, mivel Szentpétervár célja a tengerszorosok ellenőrzése volt, és a szerb hadjáratot követő katonai passzivitás Oroszország számára legfeljebb presztízsveszteséget jelenthetett. Delbrück több alkalommal is nyomatékosította, hogy a központi hatalmaknak nem állt érdekükben a háború kiszélesítése, éppen ellenkezőleg: a cél (a mozgósítás arányával és irányával összefüggésben) a háború „helyi" jellegének fenntartása volt.

Felvetette az orosz részleges mozgósítás jelentőségét is. Úgy ítélte meg, hogy az erőviszonyok tükrében már az is háborús fenyegetést jelentett a központi hatalmak számára. A német kivárási politika, miszerint a részleges nem, hanem csak teljes orosz mozgósítás jelentett azonnali veszélyt, értelmezésében bizonyosan politikai–stratégiai hiba volt, ugyanakkor éppen e döntés volt „az egyik legerősebb érv a német politika békére való hajlandósága mellett."

Az újabb angol irodalomból Arany Ágnes válogatott: William Mulligan, a dublini egyetem tanára *The Origins of the First World War* (Cambridge University Press, 2010.) című könyvében úgy véli, hogy a világháború nem volt elkerülhetetlen, vagy éppenséggel következménye a nemzetek 1914 előtti vetélkedésnek.

Az 1914. júliusi válság okozta döntésekben az a megdöbbentő, hogy valamennyi kormány úgy fogta fel: védelemből cselekszik; nem az alkalmazott módszerekre, hanem a célra vonatkoztatva, amelynek elérésében reménykedett. A Monarchia úgy érezte, puszta léte forog kockán. Szentpéterváron attól tartottak, hogy Oroszország nagyhatalmi státusza a tét; Németország úgy vélte, hogy a Monarchia nagyhatalmi pozíciójának megőrzése saját létkérdése is, amelyet a hármas antant veszélyeztetett. Poincaré országa biztonságát hozta fel indoknak az oroszokkal való szövetség szükségességére, mivel ezt azok garantálni tudják. Nagy-Britannia célja a hatalmi egyensúly megtartása volt. Amint a háború megkezdődött, a kormányok céljai egyre radikálisabbak lettek.

Ha valamennyi hatalom úgy tartotta: háborús céljai védelmi jellegűek, akkor mindez azt jelezte, hogy a nagyhatalmak közötti feszültségeket a nemzetközi rendszer nem volt képes tovább megoldani, és a nagyhatalmak csakis a másik nagyhatalom rovására képesek megoldani létfon-

tosságú problémáikat. Más szóval: „a nagyhatalmak létfontosságú érdekei kölcsönösen kizárták egymást, és ez vezetett az általános háborúhoz.”

Miért éppen 1914-ben történt mindez, és nem hamarabb? A háború döntéssorozatok eredménye volt, de egyiket sem azért hozták, hogy kiprovokálják vele a háborút, ennek ellenére összhatásukban tönkre tették a béke alapját. 1913. október – 1914. június között Bécsben, Szentpétervárott és Berlinben számos határozatot hoztak a jövő külpolitikáját illetően, amelyek híven tükrözték a félelmet, hogy nagyhatalmi pozíciójuk hanyatlóban van, amely egyedül erélyesebb külpolitikával menthető meg. Az erélyesebb külpolitika magában foglalta a háború veszélyét, de ennél a kockázatnál is nagyobb volt félelmük, hogy enélkül gyengül pozíciójuk. Ezen túlmenően élt bennük a remény, sőt az elvárás, hogy a másik oldal majd visszalép magabiztos katonai kiállásuk miatt.

A tanulmányok lezárásaképpen Németh István tézisekben foglalta össze az „őskatasztrófa” összetevőit:

1. A nagyhatalmak a körülmények kényszere vagy diplomáciájuk alkalmatlansága miatt egyszerűen „belecsúsztak” a háborúba. Az első világháború kitörése elsősorban a korabeli nagyhatalmi politikai elit elégtelen felkészültségének, valamint a nemzetállami értelmiség túlhatalmának volt köszönhető. 1914 nyarán olyan férfiak sodorták Európát a háborúba, akiket indulatok hajtottak s elégtelen ismeretük volt a külvilágról, tettük lehetséges következményeiről. A politikai elit nem látta át a glóbuszméretűvé szélesedő politikai hatalmi rendszert, a nemzetállami értelmiség pedig önző érdekek alapján egymás ellen izgatta a kor politikusait. Az ún. júliusi válság öt hete alatt egyik fél sem tett békítő kísérletet.

2. Minden napok és órák alatt történt. 1914. július 28-án Ausztria–Magyarország hadat üzent Szerbiának, 29-én Oroszország részleges, 30-án általános mozgósítást hirdetett ki. 31-én Ausztria–Magyarország általános mozgósítást rendelt el; Németország és Franciaország augusztus 1-jén követte, s Németország még aznap este hadat üzent Oroszországnak. Moltke, a német vezérkar főnöke még aznap kikényszerítette a Franciaországnak szóló hadüzenetet, s így a terv szerint megindulhatott Franciaország ellen.

3. A háborút végül valamennyi kormány szükségesnek tartotta, nemcsak a Balkánra korlátozva, hanem rövid, gyors, a konfliktust gyorsan eldöntő európai háborúval számolt. A háborút elkerülhetetlennek, korlátozott, rövid távú sokknak, egyfajta „tisztítótűznek” tekintették a kül- és belpolitikai hatalmi helyzet rendezése érdekében, amely az évtizedes fenyegetések és gyengeségek után világos, stabil viszonyokat teremt.

4. Az első világháború nagy és válságos fordulatot jelentett a hatalompolitikai rendszerben; menetében Európa kiszakadt a világ közepéből, Németország pedig Európa közepéből, mert az európai hatalmak nem voltak képesek biztosítani az európai békét. Az őskatasztrófa lényege azonban csak a háborút követő új fordulat során lett teljesen világos. Egyesek már egyenesen a nyugat alkonyáról beszéltek, de minderre akkor még nem került sor. Európa hatalma, s világméretű befolyása azonban összeomlott.

5. A technikai fejlődés lehetővé tette a háború gyors megkezdését, s ezzel ki is kényszerítette azt. Ami azt jelentette: a politikusoknak gyakorlatilag nem volt már szavuk, amint kihirdették a mozgósítást s beindult a katonai akciók feltartóztathatatlan mechanizmusa.

A léghajók és a repülőgépek feltalálásával és katonai alkalmazásával teljesen új terület nyílt a jövő hadviselése számára, de még csak épphogy megnyílt. A szárazföldi hadviselésben elsősorban a géppuska feltalálása jelentett haladást.

Valamennyi kontinentális hatalom a tömeghadseregek bonyolult mozgósítási rendszerét dolgozta ki. Valamennyi ország politikusai és katonai vezetői úgy vélték, hogy a modern idők háborújának gyorsan kell kezdődnie és gyorsan kell befejeződnie, különben beláthatatlanul drága lesz, az egész ország túlságosan függő viszonyba kerül a világgazdaságtól ahhoz, hogy egy hosszabb megpróbáltatást túléljen.

6. Az európai katonai hatalmi harcot lehetőleg rövid, gyors döntéssel járó háborúnak tervezték, s felkészületlenek voltak az elhúzódó háborúra. Valójában azonban évekig húzódott, s teljesen váratlan szenvedést és katasztrofális változásokat hozott. Európa 20. századi történetében az új negatív tapasztalat nem a háború kezdete, hanem előre nem látható menete volt. A hátországi rendkívüli állapotok bevezetése megmutatta, hogy az állam és a gazdaság milyen kevésbé volt felkészülve a háborúra. Csak katonailag tervezték; gazdaságilag semmiféle intézkedést sem tettek egy elhúzódó háború esetére. Már 1914 októberében lőszerválság jelentkezett Németországban és Franciaországban egyaránt. Megfeledkeztek a fegyvergyártáshoz szükséges nyersanyagok biztosításáról, s a lakossági ellátásról.

7. Az 1914. évi feszült világhelyzetben minden európai helyi háború az általános háború veszélyét rejtette magában, ha abban valamely nagyhatalom részt vett. Az Ausztriának 1914. július 5–6-án átnyújtott osztrák–szerb háború „biankó-csekkjével" Németország ugyanúgy hozzájárult az eszkalációhoz, mint ahogy azt az orosz mozgósítás elrendelése tette. Európában mindenütt jelen volt az offenzíva kultusza, a háborúzási hajlandóság és a döntési folyamatok kormányformától független militarizálódása. Ugyanakkor közös volt a meggyőződés, hogy védekező háborút kell folytatni, amely az általánosan elterjedt vélemény szerint rövid ideig tart. Kevesen ismerték fel a túlhajtott nacionalizmus, az imperialista expanzió és az európai hatalmi rendszer antagonizmusának következményeit.

8. Az első világháború civilizációs korszaktörést jelentett: megrázkódtatta és lerombolta a civilizált világ egy részét, s fordulópontot jelentett a negatív irányú fejlődés felé: politikai, gazdasági és kulturális összeomlást hozott.

A politikai összeomlást jelezte, hogy meghiúsult a nagyhatalmi rendszer funkcionális képessége s külpolitikai együttműködésük, amelyen világérvényesülésük egy része nyugodott.

A gazdasági összeomláson a 19. század világgazdaságának végét értjük, amely 1914-ig egy világgazdaságot jelentett, amelyet a nagy európai államok uraltak, élükön – nem teljesen vitathatatlanul – Angliával. A háború azonban szétrombolta e kötelékeket. Az aranyvalutát felfüggesztették. A hadviselő országokat rendkívüli állami kiadások terhelték, mivel a háborút kölcsönökből finanszírozták, amelynek következménye magas infláció lett. A hadiipar rendkívüli nyereségre tett szert, de az egész négy évig tartó ember- és anyagpocséklás összességében rendkívüli inflációt eredményezett. Európa elnyomorodott az Egyesült Államok, Kanada és Japán előnyére; 1923-ban már csak 34 százalékkal részesedett a világtermelésből (1913:43%). Anglia elveszítette vezető hitelezői pozícióját, s a pénzügyi világ központja Londonból New Yorkba tevődött át. Németország, illetve a másik oldalon, Oroszország megroppant háború utáni helyzete miatt nem alakulhatott ki a világgazdaság új szerkezete. A sok új európai határ és vám-

határ miatt sok kisebb nemzeti gazdasági egység jött létre. Ráadásul a különböző ideológiai irányzatok (szocialista, kapitalista, fasiszta, nemzetiszocialista) is tovább növelték a megosztást.

A háború és a háborús propaganda szétrombolta a kulturális közösségeket is, megnövelte a nemzeti önzést és egymás ellenségévé tette a népeket. Elsősorban a gyűlöletben (és az áldozatok számában) fedezhetjük fel a háború civilizációs korszaktörését. Az ellenségesség, bizalmatlanság és irigység diffúz keveréke feloldotta azt a törékeny szövetet, amely összetartotta a társadalmat. Az antant hatalmak halottainak száma 10 351 813 főt (katonai halottak: 5 696 056, civil halottak: 4 655 757), a központi hatalmak esetében 9 415 397 főt (katonai halottak: 4 024 397, civil halottak: 5 391 000) tett ki, vagyis összesen 19,7 milliót halottat, s 21,2 millió hadi sebesültet s rokkantat számlált.

9. A győztes hatalmak a Párizs-környéki békekonferenciákon rendezték Európa sorsát a vesztesek és Oroszország részvétele nélkül. A háború sajátosságai megakadályozták a normális béketárgyalásokat a legyőzöttekkel, a kártérítést és az újjárendezést illetően egyaránt. Szükségessé vált egy teljesen új és tartós nemzetközi békerendszer, a Népszövetség létrehozása, valamint a háború és a háborús uszítók törvényen kívül helyezése, miként az amerikaiak javasolták. De szükségesnek tűnt Franciaország és Anglia kártalanításának és biztonságának megteremtése is, azon államoké, amelyek végül csak rendkívüli erőfeszítések árán győzedelmeskedtek, s keveset nyertek. Ezért hatalmas anyagi kártalanításra gondoltak, amelynek jogosultságát Németország háborús bűnösségével indokolták; ezzel magyarázhatók a nagyon súlyos, méltatlan békefeltételek.

Ezek Wilson befolyása, valamint Németország bolsevizálódásának félelme nélkül bizonyosan még keményebbek lettek volna, de így is mély és elhúzódó csalódottságot váltottak ki Németországban. Az erkölcsi megbélyegzésnek végzetes hatása lett egy olyan országban, amely a váratlanul súlyos vereség összes háborús szenvedését viselte, miközben forradalom és elszegényedés fenyegette. Csalódottan elutasították a háború kirobbantásának felelősségét és saját háborús felelőseik elítélését, s hisztérikusan keresték a vereség vétkeseit. Azok csak a szocialisták lehettek, a sztrájkoló, s most forradalmi munkásság, akik hátba döfték a győztes hadsereget, vagy a weimari koalíció pártjai, akik megegyezéses békét sürgető beszédeikkel bomlasztották a katonai akaratot, s most a gyűlölt köztársaságban foglaltak helyet, vagy pedig a zsidók, nemzetközi németellenes összeesküvésükkel. Így a háború vége után nemcsak a más népek, főleg a franciák elleni gyűlölet növekedett, hanem a saját nép rétegei, a politikai pártok, világnézetek, sőt a generációk közötti gyűlölet és bizalmatlanság is.

10. A békeszerződések jelentős területi átrendezéseket írtak elő. A versailles-i békeszerződést Németország 1919. június végén írta alá kényszerből, és tiltakozás mellett. Szeptember közepén St. Germain-en-Laye-ben Ausztria, pontosabban Német-Ausztria (amely azonban nem nevezhette így magát) is aláírta a sajátját, s megállapodásuk ellenére nem csatlakozhatott a Német Birodalomhoz. Elismerte az egykori osztrák–magyar részek önállóságát, elveszítette Dél-Tirolt, Isztriát és más részeket. Összehasonlíthatatlanul nagyobb területi veszteségeket szenvedett, mint Németország, jóllehet a békeszerződés többnyire csak azt erősítette meg, ami már szétesett. 1919. november végén Bulgária írta alá békeszerződését, a többi Balkán-ország gyűlöletétől és területcsökkentésétől kísérve. Magyarország jóval később, csak 1920 júniusában írta alá a trianoni békeszerződést, mivel a fenye-

gető területveszteségek miatt 1919-ben súlyos nyugtalanság és katonai ellenállás (a Magyar Tanácsköztársaság) bontakozott ki Csehszlovákia és Románia ellen. Végül az erősen megnyirbált Törökország 1920 augusztusában írta alá békeszerződését; szintén jelentős területelcsatolásokat kellett elismernie Görögország és Olaszország javára; Franciaország és Anglia népszövetségi mandátumok formájában szerzett befolyást. Örményország visszakapta függetlenségét. A legkevésbé tartható békeszerződést a török parlament nem ratifikálta; 1922-ben leváltották a szerződést aláíratót szultánt, s Kemal Atatürk megalapította a Török Köztársaságot. Ezzel az orosz cárizmus, a német, s az osztrák császárság után eltűnt a régi, autokrata Oszmán Birodalom is.

A Párizs környéki békekonferencia jelentősen átrajzolta Közép- és Kelet-Európa, valamint Elő-Ázsia országainak térképét Finnországtól a Balkánon keresztül az arab félszigetig. Megszűnt az 1914-ig öt hatalomra támaszkodó európai rendszer.

A közép-európai térség hanyatlására legnagyobb hatást az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása gyakorolt, amelyet a központi hatalmak 1918. első félévi sikereit követően 1918 nyarán határoztak el Párizsban. A Párizs környéki békék megszűntették Közép-Európa régi gazdasági és kulturális kötődéseit. A Duna-medence végleges határait a kisebb népek mértéktelen követelései és a nagyhatalmak többnyire mérsékelt tervei közötti kompromisszum révén alakították ki. 12 000 km új határ – és vámhatár – alakult ki, és súlyos nemzetiségi problémák jelentkeztek. A régió reménytelenül vegyes etnikai viszonyaiból következett, hogy nem nemzetállamok, hanem nemzetiségi kisebbségekkel erősen megterhelt állami képződmények jöttek létre. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában (a Szerb–Horvát–Szlovén Államban) és Romániában a nemzetiségek a népesség 30%-át alkották.

Kialakult a megcsonkított nemzetállam típusa is, amelytől nemzetileg homogén területeket szakítottak el. 1919–1920-ban a nemzeti önrendelkezés jogának következetes megvalósulása akadályokba ütközött, mert a határokat a legtöbb esetben nem etnikai-nyelvi, hanem politikai megfontolások alapján határozták meg.

11. A párizsi békekonferencián nyomatékosan megjelentek az új, jövőbeli időszak jellemzői: a Népszövetség, a demokrácia elve, az Európán kívüli világ. Európa nagyhatalmairól új népek tárgyaltak: Csehszlovákia, az új világ és Távol-Kelet népei, az Egyesült Államok, Japán és Kína, sőt a manapság már a harmadik világhoz sorolt területek népei is: Libéria, Nicaragua és Thaiföld. Ezek ugyan sokat ígérő kezdeményezések voltak, de akkor még nem tudtak a régi rendszer helyébe lépni, s nem voltak hatékonyak. A háború utáni helyzetben a Népszövetség új eszméje nehezen gyökerezett meg, főleg a legyőzött Németország és a bolsevik Oroszország különleges kezelése miatt. Mindez Amerika ötlete volt, de Wilson elnök legnagyobb csalódására országa nem hajlott az új békerendszer garantálására, és távol maradt a Népszövetségtől is.

12. De a demokrácia elve is nehezen vert gyökeret Európában. A nacionalizmus mindenütt erősebb volt a Népszövetség eszméjénél; az autoritatív, fasiszta és nemzetiszocialista kormányformák később teljesítő-képesebbnek bizonyultak, mint a demokrácia. A békekonferencia határozatai aláírásuk pillanatában megteremtették a revízió vágyát, amely 20 év múlva pontosan be is következett.

13. Szinte felfoghatatlanok az emberi közösségeket érintő változások: kivándorlás és áttelepítések, kisebbséggyűlölet az új államhatárokon belül. Akkor kezdődtek a

népek áttelepítései (1923-ban görög–török lakosságcsere a Népszövetség keretén belül), amelyek máig sem jutottak nyugvópontra.

14. A győztes Franciaországgal szemben nem állt ütőképes kontinentális nagyhatalom; a közép- és kelet-közép-európai nagyhatalmak helyén megalakult közepes és kisebb államok csak szaporították a konfliktusok számát, mert egymás közötti feszültségeik inkább veszélyeztették az egyensúlyt, mintsem hozzájárultak volna a megszilárdításához.

A gazdasági világválság idején Franciaország nem volt képes a Duna-medence országainak gazdasági megsegítésére, s a térségbe mindinkább Németország nyomult be. A nemzetiszocialista Németország az 1930-as évek közepére megszilárdította délkelet-európai pozícióját, amely végül „félhivatalos német birodalomhoz" vezetett Délkelet-Európában.

15. Európa – s talán a világtörténelem alakulására is – azonban legnagyobb hatással az első világháborúból kinövő és hatalomra jutott totális ideológiák és mozgalmaik hatottak: a bolsevizmus (1917), a fasizmus (1922) és a nemzetiszocializmus (1933), amelyek a világtörténelem legnagyobb emberáldozatával járó második világháborúba sodorták a népeket. Közülük a fasizmus és a nemzetiszocializmus 1945-ben elbukott, de a szovjet rendszer Európában 1991-ig tartotta magát.

A kötet szerzői végezetül 57 dokumentum közlésével hitelesítik mondanivalójukat, amelyet időrendi táblázat, irodalomjegyzék és életrajzi ismertetés tesz teljessé. Jó érzéssel állapíthatjuk meg, hogy Galántai József könyvei (*Az I. világháború.* Korona Kiadó, Budapest, 2000; *Magyarország az első világháborúban.* Korona Kiadó, Budapest, 2001.) után a magyar történészek újabb színvonalas kötettel gyarapították az első világháborús magyar történeti irodalmat.

Németh István (szerk.): *Az I. világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 468 old. ISBN 978-963-236-836-8